

НЕОБИЧАЙНО ПЪТЕШЕСТВИЕ В СВЕТА НА РОМАНА

(По повод „Тайната“ на Богомил Райнов)

НИКОЛАЙ АРЕТОВ

Много са подходите към изкуството на словото и в това се крие част от магнетичното очарование на критиката и литературознанието, на опитите да се интерпретира и тълкува художествената творба, да се докосне нейната „тайна“. Значителните произведения често предлагат различни възможности да бъде разчетено тяхното послание. Понякога субективното тълкуване, което не може да се приеме безрезервно, ни е по-интересно, а и по-полезно от вярното, но безкрило описание. Още повече когато това субективно тълкуване е дело на голям творец — мненията на Волтер и Л. Толстой за Шекспир, на Тургенев за Хамлет и Дон Кихот, или пък на Пенчо Славейков за Ботев. Вярно е, че в повечето случаи интересът към тези мнения е част от интереса към техните автори и едва след това — към анализирания произведения.

Има нещо празнично във възможността да се тръгне след големия творец, да се проследят неговите пристрастия, оценки, несъгласия. Нещо подобно ни предлага „Тайната“ на Богомил Райнов. В творческата лаборатория на нейния автор са обединени в неразделима, а и неповторима сплав субективният поглед върху литературата и обективното изследване на историческите процеси в нея, теоретически концепции за романа и наблюдения върху психологията на творчеството, спомени за съвременници и изповеди за собствения път в литературата.

Свикнали сме да вярваме, че писателят знае повече от нас, не само от живота, но и от книгите. Не зная доколко това е всеобхватна закономерност, но поне като хипотеза е полезно, най-малкото поради мобилизиращото обратно въздействие върху писателите. Наред с другото авторът на „Тайната“ е отличен пример за смайваща ерудиция, както по отношение на художествените произведения от миналото и съвременността, така и за литературата върху тях. Но не ерудицията ни привлича в този двутомен труд, поне не на първо място. Защото навсякъде тя е допълнена, продължена и надхвърлена от мислите и идеите на Б. Райнов, който не обича да се прекланя пред авторитети, предпочита да спори с „големи и малки френски академици“ според ефектния израз от рецензията на Здравко Петров (Лит. фронт, бр. 50, 1984 г.).

Верен на своите идеи, Б. Райнов не изменя и на разбирането си, формулирано в разговорите му с Атанас Свиленов: „На мене винаги ми се е струвало естествено и необходимо писателят да изразява дори и най-сложните неща по възможно най-простия начин. Това е нормално, защото той в края на краищата се обръща към читателя като към свой събеседник, а е абсурдно да бесед-

ваш с някого, без да имаш желанието да бъдеш разбран, да убедиш другия в своята правда.“

Ерудирано и разбираемо, без да прибегва до усложнени умозрителни построения и утежнена терминология, Б. Райнов ни говори наистина за някои от „най-сложните неща“. На първо място „тайната“, в която той ни посвещава, е един цялостен възглед за литературата. Или, за да не изпадне в прекалени обобщения — един цялостен възглед за романа — за идеите, които той носи или трябва да носи, за метода и стила му (разбиран най-широко), за върховете на жанра и неговите „пътища за никъде“. И, разбира се, за създателите на романи, за техния духовен мир и творческа лаборатория. Б. Райнов последователно полемизира от марксистически позиции със схващания и идеи, разпространени на Запад. Но не само с тях, а и с много от нашите (на читателите) възгледи и разбирания. И това като че ли е най-интересното в „Тайната“ — през цялото време, докато сме свели глави над нейните страници (а и след това, когато нашият делник ни откъсне от тях), ние разговаряме, нерядко и спорим с Б. Райнов.

И интересно — в случаите, когато не сме съгласни с автора, ние още повече се вглеждаме в мисълта му, стремим се да открием коя е причината, накарала Б. Райнов да тръгне в една или друга посока. Няма и следа от познатото ни от писанията на други автори желание да захвърлим книгата, когато не сме съгласни с нея. Както и от чувството, че можем без особени усилия да предвидим с няколко хода напред мисълта на човека срещу нас. Тук е точно обратното. Прочетем например принципното несъгласие срещу сравненията между автори от различна величина и веднага възникват възражения, познати, разбира се, и на Б. Райнов. Мисълта се конкретизира с пример — „някой критик без колебание ще вземе един наш, нелощ сам по себе си автор, ще го постави в компанията на Достоевски и Толстой и ще почне да ни убеждава. . .“ Тук скоростта на четене рязко намалява, читателят започва да търси примери, да намира конкретни потвърждения на авторовата мисъл, да се рови в паметта си за изключения. И после, може би след 10, може би след 100 страници, ще открие, че Б. Райнов също прибегва до подобни сравнения, също съпоставя. Например — Балзак и Курбе, Балзак и Хичкок, Фокнър и Джеймс Хадли Чейс. При това несъвършенствата на Курбе и Чейс са изрично подчертани. Читателят се връща назад, търси логически противоречия, доизяснява си мисълта на автора.

Кръгът от „събеседници“ на Б. Райнов както винаги е много широк и това не е само субективно желание на автора, но и обективно явление, за което свидетелствува фактът, че книгата не се задържа по лавиците на книжарниците. При това, убеден съм, едва ли някой я е взел за нов роман от поредицата за Емил Боев. Както и едва ли ще има непочетени или недочетени екземпляри от „Тайната“.

По този повод може да възникне и един страничен, но не съвсем маловажен въпрос: Доколко сме готови да възприемем „Тайната“? Наистина ако за литературата на XIX в. имаме известно самочувствие (да се надяваме, че само в ограничени случаи то е измамно), че познаваме поне значителна част от творчеството на големите романисти, то при XX в. картината е по-сложна. Българският читател започна срещите си с М. Пруст, Дж. Джойс и Фокнър, Кафка вече не е „тера инкогнита“. Но колко още явления, за които пише Б. Райнов, познаваме само от втора ръка. Разбира се, закономерно е да знаем нещо за даден писател, преди да посегнем към книгите му. Струва ми се обаче, че все още не сме се освободили напълно от навика да оставаме при това „нещо“, то да ни е достатъчно, за да говорим и мислим за сложни автори, които не познаваме достатъчно. А, както е известно, именно тях най-лесно отричаме.

Тези мисли са насочени към читателите на Богомил Райнов, които могат да не забележат уговорките на автора за субективността на погледа му, да не

се съобразят с факта, че анализите му са от гледната точка на определен проблем, и да приемат мненията му като цялата истина и единствения възможен прочит. Това в най-голяма степен се отнася за някои оценки, в които надделява негативното — по отношение на М. Пруст например Б. Райнов е твърде категоричен, в контекста на мислите си той е и убедителен, но съществува опасност читателят да сгреша, ако си изгради представа за „По следите на изгубеното време“ само от „Тайната“, без да се вгледа в първите томове на този роман-река, който вече имаме възможността да прочетем на български. Впрочем никак не ми се иска да присъединявам слабия си глас към като че ли модното сега неверие в нашия читател, който нито е толкова наивен, нито толкова чужд на голямата литература, колкото може да се помисли от някои изказвания за него.

Съществува, разбира се, и обратната гледна точка, тя е и по-актуална. „Тайната“ на Б. Райнов може и сигурно ще възбуди интерес към някои по-малко познати автори, тя подготвя читателя за тях и би помогнала за тяхното издаване. Нека си спомним, че след „Черният роман“ се срещнахме с поредица от творби, под редакцията на Б. Райнов, от които неоснователно се страхувахме преди петнадесетина години.

Въвеждащата глава носи заглавието на целия труд — „Тайната“. Тя е колкото изповед за собствените усилия в областта на литературата, толкова и първоначално представяне на пристрастията и разбиранията на Б. Райнов, водили го в голямото пътешествие из света на романа. Ако се опитаме да разгърнем метафората, то първата глава е „стягането на багажа“, подготовката, която е необходима, тъй като ни предстои дълъг път не само в различни литератури и авторски индивидуалности, но и във времето. Във времето, не само защото ще навлезем в два века, като хвърляме поглед и към предишните, но и защото ще проследим пътя на автора към големите романисти. От собствен опит всеки знае, че този път никога не е прав, като начертан с линия. За разлика от мнозина по-редови читатели, Б. Райнов не се срамува да признае завоите по своя път към Балзак, Толстой или Достоевски. А тези завои не са само любопитен детайл от творческата биография, чрез тях може да се достигне до някои по-обща проблеми — изменящото се отношение на цялата наша култура към определен автор, „психологията на читателя“, не само привличан, но и отблъскван от големите имена, сродството на нееднакви по натюрел, принадлежащи към различни епохи творци, което понякога трудно се забелязва в произведенията им и пр.

Първата спирка от пътешествието, по което ни повежда Б. Райнов с „Тайната“, е „незавършената катедрала“ на Балзак. И по обем, и по проблематика пред нас фактически е монография за „Човешка комедия“ и нейния автор. При това в българската наука едва ли има книга или студия за Балзак, които могат да се сравняват с написаното от Б. Райнов. Но и мерките тук не са домашни, авторът е чужд на комплекса за малоценност, който в индивидуалния си вариант сковава критическите инвенции при среща с голямото име и огромната литература за него, а в национален — води до изолиране в границите на родната култура. Есеистично преплетени, в главата за Балзак се очертават ясно същностните проблеми, които вълнуват Б. Райнов: възприемането на писателя, въпросът „как създава романите си Балзак“, „Човешка комедия“ като цялост, мирогледът и методът на писателя, неговата личност и пр.

В „Този странен занаят“, а и другаде Б. Райнов защитава тезата, че не всичко в житейския път на писателя трябва да бъде изнасяно на показ. Една идея, която плаши не толкова като теоретически постулат, колкото като възможна практическа реализация. И неслучайно писателят привежда аргументите на своя опонент, които могат да се сведат до едно — кой и от какви позиции ще прави подбора. В биографичната си проза Б. Райнов на практика реализира

своите разбирания. Към тях той се връща и в „Тайната“, където четем: „Човек е донякъде като ореха: важна е сърцевината, не защитната обвивка, чието предназначение е само да предпазва сърцевината от удари и рани. И шом имаме право на избор, нека се обърнем най-вече към сърцевината, като оставим черупката за любителите на скандалните подробности.“

Няма да се ровим в автобиографичните мотиви на тази мисъл, която ни дава принципен отговор на въпроса защо не разполагаме с литературна анкета с Б. Райнов. Свещено право на писателя е да мисли така, наше право е да съжаляваме, че не разполагаме с негова анкета, която несъмнено би била и много интересна, и много полезна като навлизане в психологията на творческия акт, а и в литературния ни живот от няколко десетилетия, през които Б. Райнов е неизменно в близост до най-горешите точки.

Но да се върнем към „Тайната“. Цитираните мисли са от главата за Стендал, но те се отнасят до цялата книга. Повторих ги преди всичко, за да имам възможност да поясня, по-скоро на себе си, че Б. Райнов не бяга от деликатните моменти в житейския път на творците, за които пише. Не само при Стендал, но и при Балзак, Толстой, Гьоте. Нещо повече — читателят, който притежава силна памет, вероятно ще установи, че някои от тези деликатни моменти не сме срещали на български, или поне в текстове, писани от българи през последните десетилетия. Само че Б. Райнов не ги разглежда като „скандални подробности“, а като повод да се противопостави на любителите на пикантното четиво, като опорни точки за проникване под „черупката“ на тези страни хора — романистите, които са „като всички нас и не съвсем“. А и, ако се върнем към сравнението с ореха, единственият път до сърцевината все пак минава през черупката.

Пишейки за своите любими творци, Б. Райнов успява в това, към което мнозина се стремят, но малцина постигат — той разглежда произведенията им през призмата на критерии, извлечени от творчеството им, а не привнесени отвън. Така пред нас се откроява онзи „безумен порив“, който не дава покой на човека Анри Бейл и романиста Стендал, на фона на неговото време, разкъсвано между невъзможното „червено“ и погубващото „черно“. Традиционните проблеми, около които се изгражда всяко изследване, посветено на автора на „Пармският манастир“ — стилът, вдъхновен от Гражданския кодекс, автобиографичното в творчеството на този самотник, — в „Тайната“ са само изходни точки, от които се тръгва към по-общите въпроси. И преди всичко към особеностите на реализма като метод.

Както казах, „Тайната“ е особено интересна книга и поради факта, че ни въвежда в писателските пристрастия на Б. Райнов. При това на няколко нива. Най-лесно ще ги открием, когато авторът заяви директно от свое име: „Лично мене Стендаловата сухота по-малко ми досажда от някои помпозно-театрални тиради у Балзак. . .“ За това като че ли може да се досети всеки внимателен читател на Богомилрайновата проза. Но в „Тайната“ намираме не само проникновени, но и вдъхновени страници за Балзак, докато последният (според някои — и най-значителният) от голямата тройка френски романисти на XIX в. — Флобер — многозначително отсъства поне като обект на самостоятелно разглеждане.

Читателят-събеседник (поне този, който е достатъчно осведомен, за да си го позволи) ще намери най-много поводи да спори с „Тайната“ и нейния автор в главата „Пътеводител или некролог“. Тук Б. Райнов излиза от класическия реализъм и навлиза в по-новите времена, които често го подтихват да изкаже с полемична страст, открито и недвусмислено, своите несъгласия и опасения. Не може да не се забележи, че те са насочени не само към конкретните творби на писателите, стремящи се да надхвърлят реализма, към възгледите на авто-

рите им, но и към тезата, че може и трябва да се търси път напред. Още в главата за Стендал Б. Райнов говори за „възникването, развитието и пълната катастрофа на „новия роман“. Когато сравнява представителите му с техните съвременници от другата страна на океана, обобщава, че американските писатели (както латиноамериканските и съветските) „влизат в литературата не с празни глави или с претоварени от цитати мозъци, а с дълбоките си впечатления за живота, с лично преживяното и лично изстраданото“.

Лесно е да се каже — въпрос на конкретни предпочитания. Едва ли трябва да се очаква, че всеки ще се влюби в Натали Сарот например. Не толкова острогата смущава, тя е въпрос на стил — област, в която Б. Райнов е доказал своето майсторство. По-смущаващи са обобщението и идеята, заявена още в началото. „При голямата творба читателят рядко усеща как тя е *напразна*, сиреч че представлява нещо изкуствено“ (разр. Б. Р.). Дори да не се търсят назад в историята примери като „Божествена комедия“, „Изгубеният рай“ или „Фауст“, не може да не се забележи, че част от литературата на по-новите времена не се страхува да разкрие как са „направени“ произведенията и далеч невинаги това са незначителни творби.

От подобни мнения и идеи читателят може да си извади прибързаното заключение, че Б. Райнов има негативно отношение към търсенията в западната литература на XX в. Истината, разбира се, е по-друга, но авторът на „Тайната“ недвусмислено подчертава верността си към реализма на Балзак, Стендали, на първо място, на Достоевски — признатия учител на романистите от XX в.

В „Пътеводител или некролог“ вниманието на автора е съсредоточено преди всичко върху големия поврат в западния роман, в цялото западно изкуство на XX в. (Този преврат има успоредици и в нашия свят, той съпада по време с един друг, много по-значителен поврат в изкуството и, на първо място, в историята, чиито корени не са в Западна Европа и Америка.) В различните изкуства по това време се формулират манифестно излагани, което ще рече и схематизирани, нови идеи, нови цели. Б. Райнов се спира на изказване на В. Улф, според която проблемът е в обекта на изображение — дали той все още трябва да бъде „животът“, или „субективните впечатления от него“, „фактите“ или „идеите“.

За автора на „Тайната“ истината е по-друга: „Цялостното движение на живота... представлява *истинският обект* на изображение в романа“ (разр. Б. Р.) и това важи за значителните творби на всички времена. За да разкрие перспективата, Б. Райнов се връща към изворите, към историята на жанра — Д. Дефо, Х. Фийлдинг. Според автора причината за споменатия поврат „е в социалната и психологическата страна на една безизходица, проявила се с особена сила подир Първата световна война“. Но дали това абсолютно верно твърдение е цялата истина, дали все пак не са прави онези писатели, които пак по думите на Б. Райнов говорят „за умора, за отегчение пред една традиция, проточила се твърде дълго“? Мисълта ми е, че може би споменатият поврат има две групи причини, преплетени и допълващи се. Едната е в общото социално-историческо развитие, другата — в изчерпването на възможностите на един тип литература да се развива.

Авторът на „Тайната“ се спира на двама творци, появили се почти едновременно на сцената, на която се разиграва величавата по това време драма на английския роман. Не без известно колебание върховният съдник — времето — е произнесъл своята присъда: на единия е отредено да бъде популярен, на другия — да прокара пъртина. Б. Райнов ни представя двата полюса на английския роман от началото на XX в. — „Сага за Форсайтови“ на Голсуърти и „Одисей“ на Джойс. Творчеството на Дж. Джойс е разгледано с подчертано внимание от Б. Райнов, който вижда в него колосалния експеримент, най-значителния опит за модерен роман. По-друго е отношението към Фр. Кафка,

чното влияние според „Тайната“ е хиперболизирано от критиката; и особено към М. Пруст.

Вторият том на „Тайната“ започва с глава, носеща библейското заглавие „В началото бе словото“. Накъде ще ни поведе сега Б. Райнов? Началните страници не отговарят на този въпрос. Те ни представят един детски спомен, една обичайна семейна неделна разходка, която е зашифрована аналогия на читателските очаквания. Защото отново сме в света на литературата, видяна от друг ъгъл. Светът на читателите и „заразата на романа“, обхванала всички не само в къщата на младия Б. Райнов, но и „цялата махала, особено част от жените и децата“.

Чрез читателските очаквания достигахме до проблема за стила на романиста, на реализма, до индивидуалните особености в творчеството на Р. Л. Стивънсън или Мопасан. И може би в най-голяма степен — на Фокнър, чийто обширен портрет е втъкан в текста на главата. (Текст — една дума, която едва ли се прави на Б. Райнов, въпреки че погледът му е подчертано аналитичен.) Авторът гледа на проблемите исторически, съумява да оцени достойнствата, да разкрие обусловеността на различните стилове. Според неговите разбирания, докато еволюцията на историческите стилове се насочва от простото към сложното и довежда до маниеризъм, последван от обратната тенденция — стремеж към „нещо ново, по-различно и непременно по-просто“, то в индивидуален план пътят на големите творци е по-друг: „Даже когато започват с естествено за младия човек желание към по-ефектен и по-натруфен израз, неизбежно разбират грешката си и се насочват от сложното към простото.“ Не бих казал, че Б. Райнов първи формулира подобна закономерност, но, струва ми се, че той първи у нас я пренася от сферата на естетиката и историята на изобразителните изкуства към литературата. Като че ли в днешния ни културен живот Б. Райнов чрез творчеството си най-добре доказва, че истинският „широк“ специалист достига до дълбочини, трудно постижими за „тесния“, което наистина става дума за специалист, разбира се.

„Поуката от баснята“ — колко богомил-райновско заглавие за част от дълбочено изследване. На пръв поглед — банален израз, но когато се свърже с проблематиката на изложението, се открива иронията и самоиронията на автора, който напълно сериозно се отнася към проблемите, които разглежда; липсата на патос се съчетава с полемичната заостреност на мотивите. В тези две или три думи могат да се открият в зародиш повечето от качествата, заради които ценим поезията и прозата, мемоаристиката и критиката на Б. Райнов.

„Поуката от баснята“ е посветена на „изводите“, към които ни водят „даже автори, които не обичат да се намесват в действието“. Какъв е този извод, кои са неговите носители, как го възприема читателят — това са въпросите, от които се възлнува Б. Райнов. Наред с Х. Бичер-Стоу например тук са подбрани творци с по-особено отношение към посланието — например О. Уайлд. И, разбира се, Толстой и Достоевски, които присъствуват в цялата книга, защото са сред тези, на които „тайната“ е подвластна напълно.

Много интересни са разсъжденията на Б. Райнов за „по-безспорните признаци“, според които може да се оценява творчеството на един писател: отношението на читателите, идейно-нравствената позиция и едва на трето място — художествеността. Авторът на „Тайната“ безрезервно вярва на думите на Р. Клер, които по друг повод цитира: „Въпросът не е само да направиш възможно най-доброто — което е принцип в изкуството, — но и да направиш възможно най-доброто за възможно най-голям брой зрители.“

Но и не само това. Б. Райнов е достатъчно откровен да ни предложи своята осъзната опора йерархия на ценностите в световната литература, да ни запознае не само с общите принципи, но и с конкретните доводи, мотивирали

оценките му. (Може само да се съжاليا, че не е извършил подвига да ни представи своите оценки за българската литература, особено за съвременната. Безкрайно интересно би било това да стане в един труд като „Тайната“ успоредно с преценките за световната литература — един много полезен и необходим коректив.)

Не че българската литература отсъства от „Тайната“, особено от втория том. В първите две глави нерядко попадаме на примери от творчеството на Вазов и З. Стоянов, на Дебелянов и Ч. Мутафов. Но именно като примери, а не като части от едно национално литературно развитие, разгледано оценъчно, както е с френския, английския или американския роман. Подчертано българска по тематика е главата „Като всички нас и не съвсем“, в която са включени спомени за Св. Минков, А. Каралийчев, Н. Фурнаджиев, Ат. Далчев, мярка се и сянката на „тютюневия човек“ Н. Райнов. Те стоят редом с разсъждения за житейския път и творчеството на Толстой, Достоевски, Флобер. Началото напомня за „Този странен занаят“, от разговорите си с френски книжар за бюста на Балзак Б. Райнов се връща към „това наше любопитство към външността на писателя“, което пък е един от елементите на почвата за съмнително ровене в биографиите на големите творци и за създаването на „псевдоспомени, въз основа на които може би ще се пише псевдоистория“. От безпощадното око на автора не убягват недостатъците (някъде субективно заострени, нарочно полемични) на някои от най-известните документални и биографични книги — от „Разговори с Гюте“ на Екерман и Дневниците на братя Гонкур до „Реалистите“ на Ч. Сноу.

Особено живи и интересни са портретите на нашите писатели и на първо място на Св. Минков. Зад ежедневните разговори и случки се очертава картината на времето отпреди три-четири десетилетия. Не с големите събития и историческия им патос, а с вълненията и страховете, несполуките и усилията на творческата личност. Б. Райнов се противопоставя на двете крайности, еднакво отблъскващи. Едната води до ровене в кош с мръсното бельо на големия творец, другата, по-характерна за нашите днешни нрави — до идеализиране и обезкръвяване на човешката индивидуалност.

Привидно понесени от спомените на автора, от разсъжденията „про домо суа“, в заключителната глава „Огнят“ ние се оказваме отново в центъра на въпросите за „тайната“. Благодарение на споделения от Б. Райнов опит сме еднакво отдалечени от двата полюса на творческата неспособност, предадени картинно чрез образите на двама нереализирани писатели. Не зная доколко Васко, който безкрайно обмисля своя роман, но не написва нито ред, и Петко, който непрекъснато пише, но нищо не довършва, са алегорични образи или действителни познати на автора. Но те са необходими на Б. Райнов, за да се върне към „тайната“. Не че съществува „тайна“ на творчеството, която може да се формулира в едно изречение или в една книга така, че да ни научи ако не да създаваме, то поне да разбираме литературата.

Не е тайна и другото — следвали прилежно в продължение на стотици страници Б. Райнов в неговото необикновено пътешествие в света на романа, ние все пак сме се добрали до някои тайни както за същността и историята на жанра, така и за жреците на неговия култ. Както той пише, „винаги е полезно да мислиш по големите въпроси. Не защото големите въпроси чакат обезателно твоята намеса и твоите решения, а защото това намалява риска да мислиш за глупости.“ И да не сме разгадали всички тайни на големите творци — към споменатите дотук нека прибавим още Чехов, Дж. Лондон, Т. Уилямс, Хемингуей, Бекет, — ние сме минали близо до техните острови, пръснати по всички посоки на световния литературен океан.

Трудно може да се намери в нашата култура книга, подобна на „Тайната“. Значителните ни писатели и критици от миналото и днес в една или друга степен притежават широта на погледа, но малцина са имали дързостта да осъществят подобно смело начинание, в което пътешествията по четирите посоки на света здраво да са обединени от единна естетическа и идейна концепция, да са осъществени с привидно сухия, пряк и ироничен, освободен от всичко излишно стил на Б. Райнов. Ако непременно трябва да се търси аналогия, то могат да се посочат многотомните поредици на Н. Райнов. Очевидно е обаче, че според известния израз и това сравнение ще куца. Разглеждането на „Тайната“ само като продължение на традицията, идваща от бащата, или дори затварянето ѝ в един забележителен цикъл („Тютюневият човек“, „Елегия за мъртвите дни“, „Третият път“, „Този странен занаят“, „Магичен фенер“, „Тримата самотници“) стеснява представата ни за творбата. Не само защото цикълът е доста условен — още при „Този странен занаят“ се появи нещо ново, което в „Тайната“ се откроява по-ясно — съпоставянето на националния духовен опит с върховете на световната култура. И въпреки че „Тайната“ стои самотно като жанр, като проблематика, а и като духовна стойност, тя е израз — най-яркият, най-завършеният — на една набираща сили тенденция в критиката и особено в прозата от последните години, където също се забелязват опити за подобно съизмерване със света.